

היחס למוות בתרבות ישראל

"מי גבר יחיה ולא יראה מוות" אומר משורר התהלים (פט:ט). הפגישה עם המוות היא חלק מחייו של אדם באשר הוא; והעם היהודי, בהיסטוריה עקובת הדם שלו, ראה את המוות מרחוק ומקרוב יותר ממה שראוהו אחרים. וכאן מסתמן פנומן יחיד במינו ואופייני מאין כמוהו: המיעוט המפליא של העיסוק במוות בתוך היצירה היהודית ובתוך העם היהודי. בכל הספרות וחיי הרוח היהודיים העשירים מוקדש כה מעט מקום למוות עצמו, אף לא לחיים שלאחר המוות. יש לזכור כי העם היהודי יצא ממצרים העתיקה, מתרבות שעסקה כה הרבה, באופן חולני כמעט, במוות בכל צורותיו, והקדישה כה הרבה מחשבה ועיסוק להכנות לחיים שלאחר המוות, והנה העם היהודי, אשר קיבל כסיסמה את ההגדרה "העולם הזה הוא פרודודור לעולם הבא", מקדיש מקום ומחשבה מעטים להפליא לעולם הבא, עם גן העדן והגיהנום. כל תיאורי העולם הבא בספרות היהודית חיוורים הם לגבי האוצרות העשירים בדתות האחרות, ואף הם מצויים בקרן זווית.

עם כל האמונה התקיפה, המהותית והבסיסית מאוד בשכר ועונש בעולם הבא, אין התעניינות במהותו של עולם זה. החיים שלאחר המוות אינם משמשים נושא מרכזי, והמוות עצמו עומד אף הוא בקרן זווית. לא זו בלבד שאין המתים משמשים נושא של פולחן, אלא יתר על כן: המתים מרוחקים ומנוודים מן המציאות. מכל הטומאות המרובות הקיימות בחוק היהודי, הטומאה החמורה ביותר היא טומאת המת. כל צורה של קדושה ביהדות מתרחקת יותר מן המוות. הכהן בקדושתו המורשתית, הנזיר הבוחר להתקדש, כל אדם הרוצה במגע עם הקודש והמקדש – כל אלה מוזהרים שלא לבוא בכל מגע שהוא עם המוות, בכל צורה שלו.

מכאן אפשר להגיע למעין פתח של תפיסת העולם היהודית: הקדושה ביהדות היא בראש ובראשונה קדושת החיים. כל דבר שיש בו שפעת חיים מקורב אל הקדושה. "חיים" הם תואר עליו רם ביותר שהיהדות משתמשת בו. ככתוב בתורה, היא מזהה את "החיים והטוב" כדבר מהותי אחד. מקור הטהרה ביהדות הוא "מים חיים". התורה היא תורת חיים, ותואר עליון לה' הוא "אלקים חיים". משום כך גם אין להתפלל מדוע אין היהדות יכולה לקבל כל צורה של מיתוס האל המת, שכן המוות הוא הניגוד והשלילה הגמורים של המציאות האמיתית של האלוקות המתגלה, בכל צורתיה, והוא כשלעצמו אינו מתייחס לכל צורה של קדושה. "לא המתים יהללו י-ה ולא כל יורדי דומה, ואנחנו נברך י-ה מעתה ועד עולם, הללויה" (תהלים קטו:יז-יח).

עם זאת, אין מתעלמים מן המוות ואין מנסים להשכיחו כליל או להטביע אותו בהילולה: המוות, ההכנות לקראתו והאבלות על המת הרי הם נעשים חלק מן החיים, והם נשזרים ומוערכים בהתאם ליחסם אל החיים. כך, הצדיקים האמיתיים אינם מתים: מיתתם היא "הסתלקות" (=התעלות ומעבר לתחום אחר) – או, כלשון הרמב"ם על משה – "כאשר אירע לו אותו הדבר, שבאנשים אחרים הוא קרוי מוות; ואולם אצל הצדיק אין המוות קיים". והאבלות אינה ביטוי של צער לנפטר ועל הנפטר, כי אם על בני המשפחה והקרובים בבדידותם. וכפי שאמר ספדן קדמון אחד: "בכו לאבלים ולא לאבידה, שהיא למנוחה ואנו לאנחה" (מועד קטן כ"ה ע"ב). אף ההלכה פוסקת כי כל הכבוד שעושים למת אינו אלא "כבוד החיים" – כבודם של בני המשפחה החיים והשתתפות בצערם.

ואולם אף כאן, מסורת היהדות מגבילה וקובעת תחומים של הראוי והיאה באבלות. האבל בנוי מעגלים-מעגלים ההולכים ופוחתים בחומרם – מן היום הראשון למוות ("אוננות"), שבעת הימים הראשונים של אבל חמור, עד לשלושים יום ושנים-עשר חודש של אבלות שחומרם פוחתת והולכת. ולעולם יש שמירה שלא תהא האבלות מרובה מדי, שלא יתפרץ הצער בצורות חריפות ביותר, ומכאן האיסור בתורה לקרוח ולהתגודד על המת, הסמוכים לביטוי התכופ "בנים אתם לה" (דברים יד:א), ומסביר ר' אברהם אבן עזרא: "כיוון שבנים אתם לה", צריכים אתם לדעת כי נוהג הוא עמכם כראוי, והוא כָּאֵב משתתף בצערם של בניו ומקפיד כי בכל זאת לא ירבו בצער יתר."

המפגש האישי עם המוות, שהוא, אולי, מבחנה הגדול ביותר של אישיות ושל תרבות, מצוי במקומות רבים במקורות היהדות, ועל אף ריבוי הצורות יש צד משותף בכל הגילויים השונים: הפגישה עם

המוות היא אף היא רגע של חיים, ומוות ראוי הוא זה של אדם המסיים כראוי את חייו. בין תרבויות מרובות ביותר אין היהדות מכירה) פרט ליוצא מן הכלל אחד) מוות שיהא מפואר כשלעצמו. גם בתקופת המקרא אין היהדות רואה במוות גיבורים עניין של תפארת: הדרך האידיאלית היא כשאדם "שוכב עם אבותיו" ומעביר את נכסי החיים וכוחותיהם לבאים אחריו.

מתיאורי מותם של אבות האומה עד לאחרונים) ויש ספר מיוחד, "ספר ההסתלקות", הדן בנושא זה) מופיעה אותה נימה של עמידה שקטה מאוד, בטוחה מאוד, אל מול פני האויב הגדול, והמאבק הוא להיחלץ מאימת המוות, להיחלץ ממלאך המוות ולהיות מוכן לחזור בשלווה אל "צרור החיים את ה' אלקיך" (שמאל א כה:כט). בתיאורים האגדיים המרובים של הפגישה עם האויב הגדול, מלאך המוות, אין קיימת שאיפה להמשיך בקיום של חיים סתם, אלא בעיקר "ליטול ממלאך המוות את חרבו" – היינו, לעשות שאף המוות יהא אופן ודרך של חיים.

אם אמנם הייתה ביהדות אידיאה של "מוות מפואר", הרי זו המיתה על קידוש השם. אך ביסודה של תפיסה זו עומדת ההכרה כי קידוש השם משמעו – שיהא כבודו של ה' נעלה יותר בעולם, שהחיים שבעולם הזה יהיו מקודשים ונעלים יותר על ידי כך. כי קידוש השם הוא תמיד במעמד, בתוך הרבים, בתוך העדה הקדושה, כאשר החיים יורשים את תחושת הקדושה על-ידי הקורבן שניתן. משום כך, בכל הנוסחאות של הווידי שלפני המוות קיים תמיד הרצון, שגם כאשר מת בנוחו על מיטתו, יהא זה בכל זאת מתוך תפיסה של הקדשת השם בעולם.

על רקע זה אפשר להבין את מקומה המיוחד של תפילת ה"קדיש". תפילה קדומה זו לא הייתה קשורה מתחילתה כלל עם המתים, והיא מהווה חלק מנוסח התפילה בכללו. רק בתקופה מאוחרת ביחס (בתחילת ימי הביניים) היא החלה להיות מקושרת גם עם המוות. ואולם בתפילה זו אין אף מילה אחת המתייחס לנושא המיתה, וכל עיקרה הוא קדושת ה', ההצהרה המתמדת וההכרה שאינה נשברת בקדושת השם. מתוך המקורות דומה כי יש להבין את התקשרותה כתפילה הנאמרת על המתים רק באורח זה: כאשר יוצא אדם מן העולם, הרי נעשה פגם וחסרון בעולם כולו; עולם החיים איבד אחד מאלה שהיו "צבאות השם", והרי זה כאילו עם המוות נפגם משהו בכבודו ותפארתו של ה' – "אלוקים חיים". על כן באה, מצד היורשים והבאים אחרי המת, ההצהרה על "יתגדל ויתקדש". החיים מקבלים על עצמם את המשכה של העבודה, הם מקבלים על עצמם להמשיך באותו תהליך של קידוש ה' בתוך העולם הזה.

אכן, יש גם התייחסות יסודית יותר לבעיית המוות: למן המעשה בחטא אדם הראשון אין המוות נתפס ככורח המציאות: המוות הוא מחלתם של החיים, הוא עיוות וסילוף בתוך המהלך של מהות הקדושה, המזדהה עם החיים. עם אותה קבלה אמיצה של המוות, כאשר פוגשים אותו, יש גם מלחמה עיקשת בו במישור הקוסמי, מלחמה נגד המוות המבטא את תמציתו של הרע: "הוא יצר הרע הוא השטן הוא מלאך המוות", אומרים חז"ל) בבא בתרא ט"ז ע"א). והמאבק התמידי עם "רוח הטומאה" (זכריה יג:ב) אינו רק מאבק כנגד הרע המוסרי, אלא יתר על כן: מאבק נגד פגמו הגדול ביותר של העולם – נגד המוות עצמו.

עיקר האמונה השלושה-עשר, עיקר האמונה הגדול והבסיסי הזה, הוא האמונה בתחיית המתים. כי בסופו של דבר המאבק עם "המוות והרע", הכרוכים ובאים ביחד בתורה (דברים ל:טו), הוא מאבק מתוך האמונה שאויב זה זמני הוא, שאין זה חלק ממהותו האמיתית של העולם. וכפי שמודגש הרבה בהגותו של הרב קוק ז"ל, אל לו לאדם לקבל את ההנחה שהמוות צריך להיות תמיד המנצח: "ורבים מי שני אדמת עפר יקיצו", אומר דניאל (יב:ב). אף שנת המוות יש יקיצה אחריה, אף המוות חייב להיכנע בפני כוחם של "החיים והטוב", אף מחלה זו סופה לעבור מן העולם.

ובמלחמה זו של החיים מול המוות, של הקיים מול החידלון, מדגישה היהדות את חוסר האמונה בהתמדתו של המוות, את הכרתה בכך שאין הוא אלא מכשול זמני שאפשר להתגבר עליו. "בילע המוות לנצח" (ישעיהו כה:ח) אינו אך משאלה: זוהי אף הוראת דרך למלחמה במוזג המוות, הצהרה

שאויב זה אינו בלתי מנוצח. "הוא ינהגנו על מות", אומר המשורר בתהלים (מח:טו), וחז"ל מביאים את תרגומו של עקילס הגר": על מות – אתנסיה", עולם שאין בו מוות. וכך הם מפרשים: אנו הולכים ומתקרבים אל עולם שבו נוכל להתגבר, להיות גם מעבר ומעל למוות.